

УДК 94 (477.7):061.22:63

Мезенцева І. М.

Одеська державна академія будівництва та архітектури

ТОВАРИСТВО СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ПІВДЕННОЇ РОСІЇ В ДОСЛІДНИЦЬКИХ СТУДІЯХ ДОРАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

Сучасній історичній науці частково вдалося перебороти негатив у оцінці діяльності Товариства сільського господарства Південної Росії (далі ТСГПР) сформований радянською історіографією, яка вбачала його основні результати в консервуванні кріпосницького устрою та збереженні домінуючих економічно-політичних позицій дворянства у житті південного регіону Російської імперії. Досвід діяльності товариства – як історичний, так і історіографічний – має надзвичайну значущість та актуальність в умовах розвитку ринкових відносин у сучасній Україні, реформування аграрного сектору та зміни питань землекористування. Він засвідчує, що усвідомлена державою і суспільством потреба модернізації агропромислового комплексу, створення нових організаційно-правових форм і структур повинні ґрунтуватися на традиціях і практиці аграріїв-раціоналізаторів ХІХ – поч. ХХ ст.

Розкриття як об'єктивних процесів розвитку та співвідношення регіональних аграрно-культурних традицій і західноєвропейських науково-практичних удосконалень, так і відображення цих процесів у працях учених і поміщиків-раціоналізаторів дозволяє краще вивчити складну еволюцію аграрного устрою губерній Південної України у дорадянський період, виявити конкретний вклад вітчизняних раціоналізаторів в теорію і практику окремих галузей сільського господарства, а також зрозуміти причини успіхів та невдач численних спроб упровадження на місцевий ґрунт найновішого зарубіжного досвіду.

Аналіз історіографії, яка висвітлює проблему заснування та діяльності ТСГПР, його роль та значення в становленні агрономічної науки, а також його вплив на аграрно-промисловий та соціо-культурний розвиток Південної України, дає змогу дослідити проблематику вітчизняної соціальної та аграрної історії, яка має регіональний характер, і показати деталізоване, з конкретними

подіями життя місцевого суспільства. Отже, очевидно є необхідність ретельного аналізу історіографії цієї проблеми, зокрема, дорадянського періоду, що й становить мету даної статті.

Історіографію дорадянського періоду можна умовно поділити на декілька груп. До першої можна віднести роботи, які спрямовані на вивчення проблем історії сільського господарства Російської імперії наприкінці XVIII – початку XX ст., складовою частиною яких є питання про заснування сільськогосподарських товариств. Саме з деякими з таких розвідок пов'язане зародження традиції дослідження історії сільськогосподарських товариств, яке відбувається паралельно з процесом заснування цих об'єднань. У 30-х роках XIX ст. опубліковано ряд статей, автори яких побіжно звертаються до розгляду вказаної теми. Одним із перших представив огляд діяльності сільськогосподарських товариств, серед яких зазначено і ТСПР, у своїй промові «О мерах к поощрению и усовершенствованию сельского хозяйства в России вообще» І. Платонов [10].

Наступні відомості містяться у наукових працях, написаних в середині XIX ст. під впливом тієї зацікавленості, яка виявилась у суспільстві в зазначений період до стану сільського господарства. Вони є значними за обсягом та викладеному там фактичному матеріалу, мають ґрунтовну джерельну основу, і в основному підготовлені за дорученням керівництва загальноімперських найбільш впливових на той час товариств: Вільного економічного товариства і Московського товариства сільського господарства та охоплюють проблематику сільського господарства в цілому або окремих його галузей [16]. У працях О. Турчиновича, О. Чугунова та ін. історична складова виражена досить суттєво. Серед подібних робіт, але підготовлених пізніше, на особливу увагу заслуговує фундаментальне дослідження (хоча і витримане у офіційно-відомчому стилі) М. В. Пономарьова, активного дійсного члена Вільного економічного товариства [12]. У цій великій за обсягом та змістовній праці значна увага приділяється питанням історії перших сільськогосподарських товариств в Російській імперії загалом і в Україні

зокрема, обставинам їх утворення, а також сільськогосподарським з'їздам як одній із форм організованої громадської ініціативи в галузі «землеробського промислу».

У 30–50-х рр. XIX ст. у періодичних виданнях сільськогосподарської спрямованості, до числа яких входили «Листки, издаваемые Обществом сельского хозяйства Южной России» і «Записки ОСХЮР», з'являються численні публікації, відтворюючи ту атмосферу в суспільстві, яка склалась у зазначений період навколо проблем сільського господарства, та участі у вирішенні питань громадської ініціативи [6].

У середині XIX ст. вийшли друком і перші розвідки, спеціально присвячені історії сільськогосподарських товариств, які можна включити до наступної групи. Серед них особливої уваги заслуговує робота С. Пахмана, якого можна вважати першим історіографом визначеної проблеми. Вона має виразно узагальнений характер з питання історії заснування сільськогосподарських товариств у Російській імперії та приділяє увагу не тільки достатньо впливовим загальноімперського значення, але й тим, які утворювались в окремих регіонах, губерніях і вже почали впливати не лише на громадське життя, а і на агрономічну культуру місцевих землевласників – поміщиків-раціоналізаторів. С. Пахман визначив причини утворення, завдання та напрямки діяльності ТСПР, а також існуючих на той час 28 сільськогосподарських товариств. Дослідник вперше класифікував громадські об'єднання цього типу за трьома категоріями. Автор розділив товариства у відповідності до напрямку їх діяльності: 1) «коих деятельность обращена на всю область сельского хозяйства, или земледелия по преимуществу»; 2) які обрали «отдельную ветвь сельскохозяйственной промышленности», наприклад, вівчарство, льонарство та ін.; 3) страхові [9].

Окрему важливу групу становлять ювілейні видання, підготовлені на основі офіційних документів секретарями І. І. Палімпсестовим [8] та М. П. Боровським [4], і представляють своєрідні звіти про діяльність ТСПР за визначений період часу у формі історичних нарисів. В них викладено

фрагментарні відомості з історії заснування товариства, проаналізовано його перший статут, представлено список засновників, почесних і дійсних членів осередку. У виданнях розглянуто різноманітні напрями діяльності товариства: науковий, лекційний, видавничий, роботу з відкриття навчальних закладів для підготовки фахівців у галузі сільського господарства, участь у влаштуванні й покращенні сільськогосподарських промислів, музейну роботу, організацію виставок і з'їздів. У другій частині книг простежено діяльність товариства за різними напрямками сільського господарства: городництво, лісництво й садівництво, виноградарство та виноробство, тваринництво, розведення овець і коней, шовківництво тощо, висвітлено роботу допоміжних установ при товаристві: бібліотеки, колекцій, музею; проаналізовано «Записки» й інші видання осередку, організаційні моменти, які супроводжували заснування і роботу видавництва. Також автори давали оцінку внеску товариства в розвиток наукової теорії, раціоналізацію сільського господарства з урахуванням регіональних особливостей, у процес відпрацювання ним моделі економічного розвитку.

На дослідницьку увагу заслуговують декілька праць, присвячених ювілеям періодичного видання ТСГПР [5]. Вказані історичні огляди, що є особливо цінним, можна вважати як історіографічними, так і історичними джерелами.

Вагоме значення має наукова література, де розглядається історія сільськогосподарської дослідної справи, її специфіка та значення для розвитку аграрної науки і практики. Дослідні заклади, які були засновані в другій половині XIX ст., своїм створенням і подальшим існуванням зобов'язані ініціативі й матеріальній підтримці приватних осіб або громадських організацій – сільськогосподарських товариств і місцевих земств. У зв'язку з розвитком аграрної галузі на початку XX ст. фахівцями робилися спроби вивчення та періодизації становлення дослідної справи у Південній Україні. До цієї групи наукових праць відносимо нариси Ф. Яновчика про дослідні установи Херсонської губернії [17], ряд робіт В. Ротмистрова про Одеське дослідне

поле[13]. Проте варто зазначити, що такі звіти висвітлювали, в основному, агрономічні проблеми, зокрема питання підготовки ґрунтів під посіви, щільності посівів і догляду за ними, часу і способів посівів, глибини оранки, впливу метеорологічних і погодних умов на врожайність, бюджетних витрат на потреби дослідних полів тощо.

Заснування в Російській імперії земств як органів місцевого самоврядування означало, що з'явився важливий учасник громадської агрономії, значення якого у справі подолання архаїзмів у сільському господарстві, поширення наукових знань серед селян швидко зростає. Ця діяльність земських органів знайшла відображення в працях, серед яких перш за все слід виділити роботу Г. П. Сазонова, а для Херсонської губернії важливе значення також має дослідження, у якому представлено огляд діяльності Херсонського губернського земства за період з 1865 по 1899 рр. [14]. Оскільки земства були тим центром, який об'єднував громадські агрономічні сили, то висвітлення діяльності земств у таких об'ємних працях, якими є вище зазначені, дає і значний фактичний матеріал з історії ТСГПР.

Помітну групу утворюють довідково-енциклопедичні дореволюційні видання, які, однак, виражали офіційну урядову позицію стосовно діяльності ТСГПР та інших об'єднань, а також виконували передусім пізнавальну функцію, на відміну від спеціальних наукових видань. Так, наприклад, автор статті «Сільськогосподарські товариства» в енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза і І. Ефрона пояснював утворення перших цих об'єднань у суспільстві зацікавленістю до практичного удосконалення сільського господарства. Він підкреслював також, що перші сільськогосподарські товариства були одночасно науковими та природничо-історичними утвореннями, склалися з людей науки та чиновників, які готові були взяти на себе «захист землеробської промисловості». Варто зауважити, що, окрім загального огляду інформації про сільськогосподарські товариства, їхню структуру, особовий склад, порядок утворення і функціонування, основні напрями діяльності, розробленої класифікації за територією поширення і

напрямами роботи, словник уміщує статті, які висвітлюють діяльність окремих, більш відомих товариств і учених [7].

В енциклопедії під редакцією С. Южакова, надрукованій на поч. ХХ ст., досить ґрунтовно простежено процес створення та діяльність сільськогосподарських об'єднань, у тому числі і в Україні [2].

Серед галузевих довідників можна виділити словник С. Богданова. У ньому вміщено аналіз діяльності сільськогосподарських установ, що були створені до 1893 р., у тому числі й товариств [1]. У 1902 р. укладачем «Полной энциклопедии русского сельского хозяйства» К. Андреевим в загальноімперському контексті викладено відомості про галузеві установи й товариства Південно-Західного краю [11].

Ґрунтовна розвідка В. Морачевського «Справочник по сельскохозяйственной периодической печати» уміщує бібліографічні дані про видавничу діяльність товариства сільського господарства, у тому числі на території України [15]. Збірник насичений інформацією щодо визначення кількості одиниць сільськогосподарського періодичного друку на травень 1915 р. в Російській імперії, хронологічних меж видання товариствами журналів та складу редакцій. За допомогою великої кількості діаграм і таблиць автор відтворив спрямованість друкованих органів за галузями, їхнє поширення, а також групування за головними категоріями видавців, розмірами оплати, передплатною ціною, періодичністю друку, мовою видання.

До вказаної категорії належать дослідження довідкового характеру з узагальненням відомостей про наукові праці, доповіді та повідомлення дійсних членів ТСГПР [3]. Вони, як правило, охоплювали певний період його діяльності і можуть бути додатковим матеріалом.

Історіографічний аналіз проблеми свідчить про її недостатню наукову розробку. Спеціальні узагальнюючі наукові праці, присвячені безпосередньо історії заснування, еволюції та діяльності ТСГПР відсутні, а існуючі відомості мають малоінформативний та уривчастий характер, розповідають про його діяльність лише у площині суміжних тематик: огляд сільського господарства та

агрономії, загальні економічні, статистичні або історичні нариси про окремі південні губернії, дослідна справа в Російській імперії в цілому та Україні зокрема, або ж відображають чітко визначені напрямки діяльності в окремі періоди існування. Ці матеріали з огляду на нашу проблематику є допоміжними і відтворюють лише загальну картину умов, у яких функціонувало товариство.

Не дивлячись на різноманітність дорадянських досліджень, їх цінність більш за все полягає у великій кількості представленого фактичного матеріалу. Більша частина – науково-популярного характеру, їхня головна мета полягала в популяризації Товариства сільського господарства та його раціоналізаторських ініціатив. Автори вище зазначених видань були не тільки теоретиками, але і у більшості своїй практиками і активними діячами товариства. У цьому полягає причина слабкості та тієї однобічності представленого ними історичного матеріалу. Діячі ТСПР у якості авторів відповідних видань не могли не виступати по відношенню до минулого своєї організації не інакше як апологетами і панегіристами, що заважало всебічному об'єктивному аналізу даного напрямку громадської діяльності.

SUMMARY

The article analyzes the state of scientific research problem in development and establishment of the Society of agriculture in Southern Russia. Besides, the peculiarities of historiographic process in the pre-Soviet period are described with respect to the history of the mentioned scientific organisation.

Література:

1. Богданов С. М. Иллюстрированный сельскохозяйственный словарь. Энциклопедия сельского хозяйства [Текст] / С. М. Богданов. – К., 1895. – 1446 с.
2. Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания [Текст] / под ред. С. Н. Южакова. – СПб., 1903. – Т. 17. – С. 240-241; Т. 18. – С. 470-471.
3. Бориневич А. С. Систематический указатель статей, заметок, протоколов, отчетов и проч., помещенных в «Листках», «Записках» Общества сельского хозяйства Южной России с 1830 по 1894 год. [Текст] / А. С. Бориневич – Одесса, 1895; Палимпсестов И. И. Сборник статей о сельском хозяйстве Юга России извлеченных из Записок Императорского Общества сельского хозяйства Южной России с 1830 по 1868 год. [Текст] / И. И. Палимпсестов. – Одесса, 1868.
4. Боровский М. П. Исторический обзор пятидесятилетней деятельности Императорского общества сельского хозяйства Южной России с 1828 по 1878 гг. [Текст] / М. П. Боровский. – Одесса : Тип. П. Францова, 1878. – X, 275, 76 с.

5. Бычихин А. А. Историческая справка из жизни ИОСХЮР в царствование Николая I [Текст] / А. А. Бычихин. – Одесса : «Славянская» тип. Н. Хрисогелос, 1896 – 13 с.; Бычихин А. А. К 75-летию периодического издания ИОСХЮР [Текст] / А. А. Бычихин. – Одесса : «Славянская» тип. Н. Хрисогелос, 1905. – 5 с.; Бычихин А. А. 85-летие Записок ИОСХЮР (1830–1915 гг.) [Текст] / А. А. Бычихин. – Одесса : «Славянская» тип. Н. Хрисогелос, 1916. – 15 с.
6. Морозов П. О связи, существующей между сельским хозяйством и науками естественными и о влиянии первого на просвещение [Текст] / П. Морозов // Листки Общества сельского хозяйства Южной России (далі ЛОСХЮР). – 1833. – № 9. – С. 137; Стурдза А. О влиянии земледельческого занятия на умственное и нравственное состояние народов [Текст] / А. Стурдза // ЛОСХЮР. – 1834. – № 6. – С. 151; Палимпсестов И. Вступительная беседа о сельском хозяйстве Новороссийского края [Текст] / И. Палимпсестов // Записки Общества сельского хозяйства Южной России (далі ЗОСХЮР). – 1853. – № 12. – С. 559.
7. Общества сельскохозяйственные // Энциклопедический словарь / сост. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1900. – Т. XXIX, Кн. 57. – С. 414-419; Синдикаты // Энциклопедический словарь / Сост. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1900. – Т. XXX, Кн. 59. – С. 8-22.
8. Палимпсестов И. И. Отчет о действиях Общества сельского хозяйства Южной России в продолжение двадцатипятилетнего его существования [Текст] / И. И. Палимпсестов. – Одесса, 1855.
9. Пахман С. О значении и постепенном учреждении сельскохозяйственных обществ в России [Текст] / С. Пахман. – Казань, 1855. – С. 1–29.
10. Платонов И. О мерах к поощрению и усовершенствованию сельского хозяйства в России вообще [Текст] / И. О. Платонов. – Харьков, 1838.
11. Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук. В XII т. – Т. VI. – СПб., 1902. – С. 44-47. СПб., 1912. – Т. IX. – С. 1138-1139.
12. Пономарев Н. В. Исторический обзор правительственных мероприятий к развитию сельского хозяйства в России от начала государства до настоящего времени [Текст] / Н. В. Пономарев. – СПб., 1888.
13. Ротмистров В. Г. Из жизни Одесского опытного поля / В. Г. Ротмистров // ЗОСХЮР. – 1904. – № 9–10. – С. 89–93; Ротмистров В. Г. Одесское опытное поле ИОСХЮР за 1904, 1905 и 1906 гг. Краткий отчет / В. Г. Ротмистров // ЗОСХЮР. – 1907. – № 5–6. – С. 1–96 (Приложение); Ротмистров В. Г. Одесское опытное поле ИОСХЮР за 1904, 1905 и 1906 гг. Краткий отчет / В. Г. Ротмистров // ЗОСХЮР. – 1907. – № 7–8. – С. 97–182 (Приложение); Ротмистров В. Г. Отчет директора опытного поля / В. Г. Ротмистров. – Одесса, 1903. – (Приложение к журналу ЗОСХЮР). – 1904. – № 1–2. – С. 1–117.
14. Сазонов Г. П. Обзор деятельности земств по сельскому хозяйству (1865–1895) [Текст] / Г. П. Сазонов. – СПб., 1896; Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865–1899. Вып. 1. – Херсон, 1904.
15. Справочник по сельскохозяйственной периодической печати на 1915 год [Текст] / под ред. В. В. Морачевского. – Петроград : В.Ф. Киршбаума, 1916.
16. Турчинович О. История сельского хозяйства России от времен исторических до 1850 г. [Текст] / О. Турчинович. – СПб., 1854; Турчинович О. Обзор действий департамента сельского хозяйства и очерк состояния главных отраслей сельской промышленности в России в течение 10 лет, с 1844 по 1854 г. [Текст] / О. Турчинович. – СПб., 1855; Чугунов А. Исторический обзор мер правительства к развитию земледелия в России. [Текст] / А. Чугунов. – Казань, 1858; Чугунов А. Историческое обозрение 50-летней деятельности Министерства государственных имуществ. 1837–1888. Т. 1-4. [Текст] / А. Чугунов. – СПб., 1888.
17. Яновчик Ф. Б. Земское опытное поле в Херсоне. Отчет за 1898-1899 год [Текст] / Ф. Б. Яновчик. – Херсон, 1899. – С. 1-10; Яновчик Ф. Б. Опытные поля Херсонской губернии [Текст] / Ф. Б. Яновчик. – Херсон, 1901. – С. 5-21.